

พุทธศิลป์ศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่าสูงสุด

Buddhist of Liberal Arts of Living Approach to the Highest Value

พระครูปลัดณัฐพล จนทิโก, สมบูรณ์ ธารสนธิ, บัณฑิต จันทรพัตรา,

สมถวิล บุญญาสุภา, และกณณิการ สุวรรณอาภา

Phrakhrupalad Natthaphon Chandiko, Somboon Thasonthi, Buaswan Junpundao,

Somthawin Boonyasupha, and Kannika Suvarnapha

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

natthaphon.pra@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

ความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีในยุคปัจจุบัน ส่งผลให้ผู้คนจำนวนมากไม่สามารถเข้าถึงความสงบสุขภายในจิตใจเนื่องจากตกเป็นทาสของกิเลส ด้วยอิทธิพลของเทคโนโลยีที่ครอบงำให้ผู้คนยึดติดอยู่กับคุณค่าในวัตถุสิ่งของ การบริโภควัตถุนิยมค่อนข้างสุดโต่ง ก่อให้เกิดปัญหาร้ายแรงแก่ชีวิตทั้งด้านร่างกายและจิตใจ ต้องเผชิญความทุกข์นานัปการ ศิลปะการดำเนินชีวิตนั้นจึงเป็นศาสตร์ที่จะต้องแสวงหาคุณประโยชน์ เพื่อพัฒนาคุณค่าแห่งการดำเนินชีวิต พระพุทธเจ้าจึงทรงตรัสสอนให้ดำเนินชีวิตใน 3 ขั้นตอน ได้แก่ (1) ภูมิฐานมิกัตถประโยชน์ คือ ประโยชน์ปัจจุบันชาติ (2) สัมปรายิกัตถประโยชน์ คือประโยชน์ในอนาคตชาติ (3) ปรมัตถะ คือประโยชน์สูงสุด หรือ พระนิพพาน ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักมงคลชีวิต 38 ประการ อันเป็นแนวทางแห่งพุทธศิลป์ศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่าสูงสุด ทั้งนี้เพื่อประโยชน์สูงสุดคือจิตเกษมจากกิเลสทั้งปวง เช่น ที่การเริ่มต้นจากการเลือกคบบัณฑิต เป็นต้น

คำสำคัญ: พุทธศิลป์ศาสตร์, การดำเนินชีวิต, คุณค่าสูงสุด

Abstract

The impact of advancement of technology in today's era, many people are unable to reach inner peace and to be enslaved to their own desires by technological change influence people's lives; materialistic values affect people with an attachment. The

extreme materialism to consumption affects to the physical and mental problem, basis of the suffering. So, the liberal arts of living is the value of life learning to improve well-being of life. The Lord Buddha's guide to living in 3 steps: (1) Ditthadhammikatta mention to benefits in the present life; (2) Samprayikatta mention to benefit in the future life. (3) Paramatta mention to the highest benefit or Nirvana. These dharma are similar to the 38 principles of life in Maṅgalatthadīpanī, focus to the guideline of Buddhist of Liberal Arts of Living Approach to the Highest Value. That all for the greatest benefit by having insight into the beautiful mind; out of kilesa, such as to associate with the true friends, etc.

Keywords: Buddhist of Liberal Arts, Living, Highest Value.

บทนำ

สรรพสัตว์มีสภาพตกอยู่ในการเดินทางไปในวัฏสงสาร หรือบ่วงแห่งภพภูมิเพราะถูกอวิชชา และตัณหา เป็นเครื่องผลักดันให้เกิดและตายยากที่จะนับภพชาติได้ (สมบุรณ์ ตาสนธิ, 2564: 331-339) การเกิดมาเป็นมนุษย์ได้แสนยาก มนุษย์ในที่นี้ หมายถึง สัตว์ที่รู้จักใช้เหตุผล สามารถพัฒนาตนเองให้มีจิตใจสูงส่ง ดีงาม หรือ ประเสริฐได้ (สุมาลี มหาณรงค์ชัย, 2558: 224) มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีชีวิต ชีวิต หมายถึง กายและใจรวมกัน ต้องสัมพันธ์เกื้อกูลซึ่งกันและกันและมีความสมดุลสัมพันธ์กับสังคม และสิ่งแวดล้อมอย่างกลมกลืน แต่ปัจจุบันโลกกำลังประสบปัญหาจากความสัมพันธ์ที่ไม่ประสานเกื้อกูลกัน และขาดสมดุลระหว่างองค์ประกอบทั้งสาม ทำให้เกิดความกระทบกระเทือน ขัดข้อง ระส่ำระสาย และเสื่อมโทรม แล้วส่งผลย้อนกลับมาในระบบการดำรงอยู่ทั้งหมดของมนุษย์เอง ที่ประสบอันตรายร้ายแรง ถ้าไม่ถึงกับสูญสิ้นไปก็เสี่ยงต่อการมีชีวิตที่ดีต่อไปได้ยาก การป้องกันแก้ไขปัญหานี้คือ ต้องพัฒนาตัวบุคคล ให้การศึกษาด้านวิชาศิลปศาสตร์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ, 2532)

วิชาศิลปศาสตร์ทำให้นักศึกษามีความรู้ ความเข้าใจเท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลง สามารถ “หยั่งรู้อดีต และรู้เท่าปัจจุบันและรู้ทันอนาคต” (พระพรหมคุณาภรณ์, 2532) วิชาศิลปศาสตร์ดังกล่าวได้แก่ วิชาประวัติศาสตร์ วิชาปรัชญา และวิชาศาสนา ที่ทำให้เราดำรงชีวิตอยู่ด้วยดีในโลกปัจจุบัน และมีความหวังเกี่ยวกับชีวิตในโลกหน้าอนาคต (พระพรหมคุณาภรณ์, 2532) หลักพุทธธรรม

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เช่น มงคลสูตร 38 ประการ (ขุ.สุ. 25/317/376) สามารถนำมาบูรณาการเชื่อมโยง กับประโยชน์ 3 ประการ (ขุ.จู. 30/673/333: 455/389) และสอดคล้องกับลักษณะเนื้อหาสาระในวิชาศิลปศาสตร์ดังกล่าว อันเป็นประโยชน์ที่มนุษย์ผู้ซึ่งนำมาศึกษาและปฏิบัติตามยังได้รับประโยชน์อย่างยิ่ง 3 ประการ คือ (1) ทัศนคติที่ดีต่อประโยชน์ ประโยชน์ปัจจุบัน (2) สัมปรายิکتลประโยชน์ ประโยชน์ในอนาคตภพชาติหน้า และ (3) ประมัตถะ ประโยชน์สูงสุด คือ พระนิพพาน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2545: 131) ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดาอัน เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไปและคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิต อย่างที่เรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วย อย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่ว่าสุขสบายความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหา ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่ไม่ยึดติดถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2553: 72)

ดังนั้น การที่เป็นมนุษย์นั้นจะต้องมีศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตอย่างเป็นอุดมสูงสุดนั้นจะต้องดำเนินตามแนวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์ได้ตรัสไว้ในกรอบและรูปแบบแห่งการดำเนินชีวิตอย่างไม่วิเศษและเป็นประโยชน์อย่างสูงสุด

การดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่า

การดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่า นั้น มี 2 ประการ คือ 1) ศิลปะศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ 2) ศิลปะศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตอันประเสริฐตามแนวพุทธะ

ศิลปะศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์

ความหมายของคำว่า “ศิลปะศาสตร์” ที่มีความสอดคล้องสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมมงคลสูตร 38 ประการ และประโยชน์ 3 ประการ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), (2532) ได้ให้ความหมาย คำว่า “ศิลปะ” เป็นภาษาบาลีเรียกว่า ลิปปะ หมายถึง วิชาการความรู้ที่นิยมเรียนในสมัยโบราณก่อนพุทธกาล เรียกว่า ศิลปะ 18 ประการ ปัจจุบันเรียกว่า ศิลปะศาสตร์ (Liberal Arts) ตาม

แบบโลกตะวันตก โดยแยกความหมาย คำจำกัดความ “ศิลปะ” คือ วิทยาการ มุ่งต่อความงาม ส่วน “ศาสตร์” หมายถึง วิชาการที่มุ่งต่อความจริง วิถีพิเศษ สารานุกรมเสรี อธิบาย คำว่า “ศิลปะศาสตร์” ว่า หมายถึง การศึกษาที่มุ่งให้ความรู้ทั่วไปและทักษะเชิงปัญญา มิใช่วิชาชีพนเฉพาะด้าน ใช้ในความหมายเดียวกันกับ Liberal Arts ในภาษาอังกฤษ ปรีชา ช่างขวัญยืน การจัดกลุ่มวิชาการในปัจจุบัน สามารถแบ่งออกได้ 3 ประเภทใหญ่ ได้แก่ วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

สุมาลี มหาณรงค์ชัย (2558: 224) แห่งภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์แสดงความคิดเห็นในบทความเรื่อง “มนุษยศาสตร์: ปัญหาและความท้าทายของการศึกษา” ไว้บางส่วนว่า ศิลปะศาสตร์เป็นวิชาแขนงหนึ่งของมนุษยศาสตร์ ที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับคุณค่าทางด้านจิตใจของมนุษย์ ทำความเข้าใจชีวิตมนุษย์ เพื่อการดำรงอยู่อย่างมีคุณค่า และมีความหมาย โดยมีวิธีการคิดด้วยความรู้สึกร่วมไปกับการใช้เหตุผล แล้วมองผ่านความรู้สึกนั้นเข้าไปค้นหามิติที่เชื่อมกับความจริง โดยมีการบรรลุความจริงเป็นเป้าหมาย ดังเช่น พุทธศาสนาใช้ความรู้สึกเป็นฐานในการค้นหา มิติความจริง โดยพระพุทธเจ้า ทรงค้นพบและให้ค่าความรู้สึกในฐานะเป็นอาการหนึ่ง ซึ่งผลที่สุดค้นหา (ความอยาก) กับอุปาทาน (ความยึดถือ) เป็นปัจจุบันเหตุของวงจรชีวิตและการเวียนว่ายตายเกิด ความรู้สึกจึงเป็นเงื่อนไขจำเป็นสู่การเกิดของมนุษย์

จุดเด่นของมนุษยศาสตร์อยู่ที่ระบอบวิธีคิดอันใช้ความรู้สึกของมนุษย์ ร้อยเรียงเข้ากับข้อมูลวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลทั้งหลายอย่างต่อเนื่องรอบด้านเพื่อเปิดช่องให้เกิดมุมมองใหม่ ๆ ที่ศาสตร์อื่นไม่สนใจหรือมองข้ามไป แต่มุมมองเหล่านั้นเป็นเรื่องของมนุษย์ที่มีชีวิตจิตใจจริง ๆ และเกี่ยวข้องกับความจริงอันสัมพันธ์ตรงกับชีวิตมนุษย์และปรากฏการณ์ทั้งหลาย โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การรู้แจ้ง ความเป็นมนุษย์ และการหยั่งสู่ความเป็นเลศภายใน หมายถึง การหยั่งสู่คุณค่าแห่งความเป็นมนุษย์อย่างเต็มที่ มนุษยศาสตร์จึงเป็นศิลปะ แห่งการใช้ชีวิตมนุษย์ เน้นความสำคัญของคุณค่ามากกว่าข้อเท็จจริง นักการศึกษาสมัยใหม่หลายคน อาทิ แอดเลอร์ (Mortimer Adler) มองว่า การศึกษาด้านศิลปะศาสตร์ คือกลุ่มวิชาทางด้านมนุษยศาสตร์ในปัจจุบัน ช่วยวางรากฐานในการบ่มเพาะคุณค่าทางจริยธรรม แก่ผู้เรียน ทำให้ผู้เรียนมีมโนสำนึกอันนำไปสู่การวางตัวได้อย่างเหมาะสมในการอยู่ร่วมกับผู้อื่น หมายถึง การมีศักยภาพทางปัญญาที่จะนำไปประยุกต์ใช้ในการประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้อย่างสร้างสรรค์ และมีประสิทธิภาพ ส่วนนิวแมน (John Henry Newman) เห็นว่า การศึกษาด้านมนุษยศาสตร์ทำให้ผู้เรียนเกิดความคิด เชิงวิเคราะห์วิพากษ์ จากกรณีฐานความรู้ที่กว้างขวาง

กับความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง การสร้างวินัยทางความคิด จึงเป็นหัวใจสำคัญของการเรียนวิชาแขนงนี้ (เกษม เพ็ญภินันท์, 2553: 12-14)

พระไพศาล วิสาโล (2552) ได้กล่าวถึงศิลปศาสตร์กับการพัฒนามนุษย์ ใจความโดยสังเขปว่า ศิลปศาสตร์ไม่ใช่แค่การศึกษาทั่วไปในแง่ที่ให้ความรู้พื้นฐานเพื่อเพิ่มพูนสติปัญญา สำหรับการศึกษาวิชาชีพ หรือวิชาชั้นสูงเท่านั้น แต่เป็นการเสริมสร้างโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่สำคัญในโลกปัจจุบันและการเสริมสร้างความเป็นมนุษย์ ดังนี้

1. ทำให้เห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่าง ธรรมชาติ สังคม และมนุษย์อย่างเป็นองค์รวม เราไม่สามารถแยกพรหมแดนของน้ำ อากาศ ดิน ป่าเขา ออกจากกันได้ฉันใด สังคมเราก็ไม่สามารถแยกปัจจัยทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และเทคโนโลยี ออกจากกันได้ฉันนั้น การศึกษาแบบศิลปศาสตร์ ช่วยให้เราเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ในธรรมชาติ และสังคมตลอดถึงความเป็นมนุษย์ที่มีทั้งมิติกาย+จิต และความสัมพันธ์ทางสังคม ประวัติศาสตร์ที่ทำให้เราเห็นความเชื่อมโยงระหว่างบริบทแวดล้อมทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม เทคโนโลยี กับกาลเวลา

2. เห็นความแปรเปลี่ยนเลื่อนไหลไม่หยุดนิ่งทั้งในวิชาประวัติศาสตร์ ถึงพลวัตของสังคมมนุษย์ที่ไม่เคยหยุดนิ่ง และวิชาวิทยาศาสตร์ (บริสุทธ์) ก็บอกให้เราทราบว่าสรรพสิ่งมีทั้งหยินและหยาง ในพระพุทธศาสนา คือ กฎไตรลักษณ์ ขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งมิได้ แม้ดูเหมือนจะเป็นปฏิปักษ์กัน แต่มันไม่ได้ส่งผลในทางทำลายล้างเท่านั้น หากยังก่อให้เกิดผลที่สร้างสรรค์เสริมซึ่งกันและกัน

3. ตระหนักถึงความหลากหลายของมุมมอง ไม่ด่วนสรุปว่า ความเห็นของตนเองเท่านั้นที่สมบูรณ์ถูกต้องหรือสูงส่ง ทำให้เรามีสายตากว้างไกล รอบรู้ เปิดใจฟัง ทศนะของผู้อื่นด้วยความเคารพมากขึ้น

4. ทำให้ตระหนักเห็นลึกถึงเหตุปัจจัยที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเหตุปัจจัยทางเศรษฐกิจ การเมืองหรือสังคม วัฒนธรรม แล้วสามารถเห็นผลกระทบที่ตามมาตลอดถึงแนวทางแก้ไขอย่างถูกต้องตรงประเด็น

5. รู้จักตั้งคำถามกับปรากฏการณ์ในสังคมเราจากมุมมองอื่น ๆ ที่ไม่ใช่มุมมองกระแสหลัก เช่น มองการพัฒนาแบบกระแสหลักว่าเป็นสิ่งที่ดี นำความเจริญมากมายเป็นเรื่องที่น่าสนับสนุน แต่ถ้าเรามีความเข้าใจเชิงวัฒนธรรมและสังคมเราก็จะพบว่า มันได้ก่อความเดือดร้อนหรือหายนะต่อสิ่งแวดล้อม ทำลายชุมชนและวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างไรบ้าง สร้างความเดือดร้อนแก่คนยากไร้มาก

เพียงใด โดยเราไม่วัดความคุ้มค่าเพียงเม็ดเงินที่เกิดขึ้นแต่จะดูผลกระทบทางสังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศวิทยาด้วย

6. ทำให้เราไม่ถูกรอบงำ และเห็นความสำคัญของการตั้งสติ ถ้าเราเรียนรู้จากประวัติศาสตร์ เราไม่ปล่อยให้อารมณ์หรือเหตุการณ์เฉพาะหน้าเข้ามาครอบงำจนทำให้เกิดผลเสียในระยะยาว

7. ทำให้ปราศจากทัศนคติคับแคบ ติดตำรา หรือโฆษณาชวนเชื่อให้แบ่งขาวแบ่งดำอย่างชัดเจน เพราะประวัติศาสตร์ได้เตือนเราว่า ความคิดเช่นนั้นก่อความหายนะมานับไม่ถ้วน เมื่อใดก็ตามที่มีการใช้ศาสนา เชื้อชาติ ภาษา สี ผิว หรือความคิดทางการเมืองมาเป็นเส้นแบ่งความดีความชั่วแล้ว สิ่งที่มาคือ สงคราม การเบียดเบียนและทำลายล้างกัน แต่ถ้าเราเข้าใจประวัติศาสตร์โดยเชื่อมโยงกับวิชาการอื่น ๆ มีความรอบรู้ สายตากว้างไกล เราจะไม่ลุ่มหลงในอุดมการณ์ต่าง ๆ ง่าย ๆ และไม่ถูกรอบงำกำกับด้วยกระแสสังคม (ไพศาล วิสาโล, 2552)

การสร้างจิตสำนึกและทัศนคติที่ดีต่อการดำเนินชีวิตดังกล่าวตามวิชาศิลปศาสตร์ ไม่สามารถเกิดขึ้นได้จากการยัดเยียดหรือสอนแบบวิชาศีลธรรม หน้าที่พลเมือง แต่เกิดจากการกระตุ้นให้มีการศึกษา ค้นคว้า ไตร่ตรอง ตั้งคำถาม ถกเถียงแลกเปลี่ยน จนตกผลึกหรือประจักษ์ได้ด้วยตนเองซึ่งลำพังตำราหรือหนังสืออย่างเดียวไม่สามารถทำได้ ดังคำกล่าวของอัลเบิร์ตไอน์สไตน์ ที่ว่า ความรู้หาได้จากหนังสือ แต่การฝึกฝนจิตใจ วิถีคิด หรือการสร้าง แรงบันดาลใจ หาไม่ได้จากตำรา แต่ต้องเกิดจากการศึกษา ในวิชาศิลปศาสตร์ ดังเช่น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2532) ได้พูดถึงวิชาศิลปศาสตร์ ไว้อย่างน่าสนใจ เมื่อครั้งที่ท่านได้มาแสดงปาฐกถาเรื่อง “ศิลปศาสตร์แนวพุทธ” ในวาระครบ 27 ปี ของคณะศิลปศาสตร์ ตอนหนึ่งว่า “วิชาศิลปศาสตร์ หรือวิชาพื้นฐานเป็นวิชาที่สร้างบัณฑิตโดยพัฒนาคนให้มีความเป็นมนุษย์ที่แท้จริง ส่วนวิชาการอื่น ๆ จำพวกวิชาเฉพาะและวิชาชีพเป็นวิชาการที่สร้างเครื่องมือหรือสร้างอุปกรณ์ให้แก่บัณฑิต เพื่อผู้ที่เป็นบัณฑิตนั้นจะได้ใช้ความเป็นบัณฑิตของตน ทำการสร้างประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นแก่ชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง”

ศิลปศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตของความเป็นมนุษย์โดยทั่วไปจึงให้คุณค่าต่อจริยธรรมที่อยู่ร่วมกับสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมโดยให้ความเคารพในความเป็นมนุษย์ที่มีคุณธรรมที่คนเราจะเป็นคนดีและสมบูรณ์ได้โดยเข้าถึงความจริง ความงาม ความดี อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

ศิลปะศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิตอันประเสริฐตามแนวพุทธะ

การได้เป็นมนุษย์แล้วได้พบพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์นั้นเป็นโชคลาภอย่างยิ่ง เพราะทรงนำสัตว์โลกให้มุ่งสู่สันติภาพ คือ สวรรค์และนิพพาน (พระครูสุตพัฒน์โนดม และคณะ, 2563: 280) สิ่งทีพระพุทธเจ้าสอน คือ ความจริงที่เป็นประโยชน์ใช้แก่ทุกชีวิต เป็นเรื่องการดำเนินชีวิต นำไปสู่จุดหมายในทางพระพุทธศาสนา 3 ประการ เรียกว่า อัตถะ 3 คือ (1) ทิฏฐธัมมิกัตถะประโยชน์ เรียกว่า ประโยชน์ปัจจุบัน (2) สัมปรายิกัตถะประโยชน์ แปลว่า ประโยชน์เบื้องหน้า (3) ปรมัตถ์ หรือ อปรมาตถะ คือ ประโยชน์อย่างสูงสุด (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2524) หลักธรรมดังกล่าวนี้ เมื่อนำไปสัมพันธ์กับมงคลสูตร 38 ประการก็จะเป็ธรรมที่สอดคล้องเหมาะสม สำหรับกัลยาณชนผู้สนใจพึงศึกษาอย่างถ่องแท้ และสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติเป็นกิจวัตรประจำวันเพื่อก่เกิดความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าในชีวิต และเพิ่มพูนพัฒนาศักยภาพ สติปัญญา ได้อย่างมีอานิสงส์มหาศาลโดยลำดับ การดำรงชีวิตอย่างมีศิลปะตามแนวทางแห่งพระพุทธศาสนานั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงให้แสวงหาประโยชน์ 3 ประการในการดำรงชีวิต ผู้ศึกษาได้สังเคราะห์มงคลแห่งการดำเนินชีวิต 38 ประการ ไว้ในประโยชน์ทั้ง 3 ดังนี้

1. ทิฏฐธัมมิกัตถะประโยชน์ คือ ธรรมอันเป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ ทหะยสิน ฐานะ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข รวมทั้งการแสวงหา สิ่งเหล่านี้โดยถูกต้องชอบธรรม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (2545: 144) กล่าวว่าต้องม้องประกอบด้วยหลักทิฏฐธัมมิกัตถะสังวัตตนิกธรรม 4 ประการ คือ (1) อุฏฐานสัมปทา (2) อารักขสัมปทา (3) กัลยาณมิตตตา (4) สมชีวิตา ซึ่งสอดคล้องกับมงคลชีวิต ดังต่อไปนี้

1.1 อุฏฐานสัมปทา คือ มนุษย์ต้องมีการเลี้ยงชีพด้วยความหมั่นประกอบกรงาน ฯลฯ เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้าน มีปัญญาสอดส่อง (อง.อกุฏฐก. 23/144/289) ตรวจตรา หาอุบายวิธี สามารถจัดการได้ผลดี (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546) ซึ่งสอดคล้องกับมงคลสูตรหลายประการ เช่น มงคลข้อที่ (1) ไม่คบคนพาล (2) คบบัณทิต (6) ตั้งตนไว้ในที่ชอบ (7) เป็นพหุสุต (8) ฉลาดในหัตถกรรมและศิลปะ (9) มีวินัย (14) การงานไม่คั่งค้าง (15) การรู้จักให้ (16) ประพฤติธรรม (18) กิจการงานอันปราศจากโทษ (19) งดเว้นจากบาปอกุศล (21) ความไม่ประมาทในธรรม (24) ความสันโดษ (27) ความอดทน (ขุ.สุ. 25/317/376) เพราะการประกอบอาชีพสุจริต ต้องไม่คบคนพาล เพื่อป้องกันมิให้ตนเองเป็นคนพาล ควรคบบัณทิต เพื่อปรับตัวเองให้เป็นคนดีเฉลียวฉลาดเยี่ยงบัณฑิต ต้องมีศิลปะในการประกอบอาชีพสุจริตอย่างเฉลียวฉลาด มีความประณีต ในการทำงานอย่างสร้างสรรค์ที่

ประกอบไปด้วย สติปัญญา ความอดทนและความมีวินัยแห่งตนเอง (พระมหาสมชาย ฐานวุฒโฒ, 2548: 67)

1.2 อารักขสัมปทา คือ เมื่อมีโรคภัยที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยธรรม สามารถรักษาคุ้มครองโรคภัยเหล่านั้นไว้ได้พร้อมมูล (อง.อฎฐก. 23/144/289) หมายถึง การถึงพร้อมด้วยการรักษาคุ้มครองกุศลธรรม การเก็บรักษาโรคภัย และผลงานของตนที่ทำได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรมด้วยกำลังงานของตนไม่ให้เป็นอันตราย หรือเสื่อมเสีย (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) ด้วยเหตุที่ว่า มนุษย์เกิดมาแล้วล้วนแต่มีความทุกข์ ควรแสวงหาความพ้นทุกข์ (สมบุรณ์ ตาสนธิ, 2564: 333) จึงต้องอาศัยพุทธศิลปศาสตร์แห่งมงคลชีวิตข้อต่าง ๆ มาแก้กฏด้วยการประพฤติปฏิบัติตามมงคล ข้อที่ 16) การประพฤติธรรมและข้อที่ 21) ความไม่ประมาทในธรรม พระพุทธเจ้าทรงเน้นหลักธรรมที่จะให้บรรลุประโยชน์ทั้งหลาย อีกแนวทางหนึ่งคือ อปัมาท ได้แก่ ความไม่ประมาท ไม่เพิกเฉย ละเลย ต้องมีความเอาใจใส่ กระตือรือร้น ขวนขวาย เตรียมพร้อมระมัดระวัง สิ่งที่เราควรทำ แก้ไขสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุง ประกอบกรรมที่ดีงาม โดยถือว่าอปัมาทธรรมเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่จะให้บรรลุประโยชน์ทั้งที่เป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ (พระธรรมปิฎก, 2541: 596)

1.3 กัลยาณมิตตตา คือ กุหลบุตรในโลกนี้ อยู่อาศัยในบ้านเมืองใด ย่อมดำรงตน เจริญสนทนากับบุคคล มีคนซึ่งเป็นผู้ถือพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา ตามถึงผู้ถือพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา (อง.อฎฐก. 23/144/289) ข้อนี้คือการรู้จักเลือกสรรและใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมและสังคมที่ดี ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร อันเอื้ออำนวยความรู้จริง และการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2532) ซึ่งสอดคล้องกับมงคลชีวิตข้อที่ 4 คือการอยู่ในประเทศอันสมควร รวมถึงมงคล ข้อ 11, 12, 13, 17 ที่เกี่ยวกับความกตัญญูต่อบิดามารดา ความแก้กฏสงเคราะห์แก่บุตร ภรรยา ญาติมิตร (ขุ.ขุ. 25/5/3) การรู้จักเลือกคบหาสมาคม เสวนากับคนดี ซึ่งแก้กฏ แก่กิจการงานและชักนำไปในทางที่ดี (อำนาจ สงวนกลาง, 2563: 67) เพื่อการดำรงชีวิตที่ส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาศักยภาพ คุณธรรมระดับพื้นฐาน ที่จะนำไปสู่คุณธรรมที่สูงขึ้นต่อไปอีก (พระมหาภควัฒน์วชิร เขมทสสี และคณะ, 2560: 377-379)

1.4 สมชีวิตา คือ กุหลบุตรในโลกนี้ รู้ทางเจริญ ทางเสื่อมแห่งโรคภัย แล้วเลี้ยงชีพพอเหมาะไม่ให้พุ่มพวยนักไม่ให้ผืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า รายได้ของเราจักต้องเหนื่อรายจ่าย (อง.อฎฐก. 23/144/289) การดำเนินชีวิต และใช้ชีวิตที่เหมาะสมกับตำแหน่งรายได้ของตน มีความเป็นอยู่

พอเหมาะ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่าย ไม่ให้ผิดเคือง มีประหยัด เก็บไว้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับสถาบันครอบครัว ต้องมีศิลปศาสตร์เกี่ยวกับการประยุกต์ มงคลชีวิตมาเกี่ยวคู่ การดำเนินชีวิตประจำวัน ดังกล่าวคือมงคลข้อที่ 6 การตั้งตนไว้ในที่ชอบ ข้อ 16 ประพฤติธรรม มงคลข้อที่ 18 กิจการงานอันปราศจากโทษ ข้อ 19 งดเว้นบาปอกุศล ข้อ 20 สำรวมในการดื่มน้ำเมา ข้อ 21 ความไม่ประมาทในธรรมและข้อ 24 ความสันโดษ (ขุ.สุ. 25/317/376) เพราะ มงคลชีวิตดังกล่าวข้างต้น ทำให้รู้จักประมาณตนในการดำรงชีวิตโดยไม่สุรุ่ยสุร่ายไม่ก่อหนี้สิน รู้จักประมาณการในการใช้จ่ายทรัพย์เพื่อการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง ดังมีขณิมาปฏิบัติทา การปฏิบัติทางสายกลางที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 12 พระสุตตันตปิฎกเล่มที่ 4 มัชฌิมนิกาย มูล ปิณฑสกร์ โดยย่อว่า มัชฌิมาปฏิปทานั้น เพื่อละโลภะ โทสะ โมหะ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อเข้าไปประจักษ์ เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน

2. สัมปรายิกัตถสัจจวัตติกธรรม คือ ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เบื้องต้น หลักธรรมอัน อำนวยประโยชน์สุขขั้นสูงขึ้นไป (พระธรรมปิฎก (ประยุต ปยุตฺโต), 2547) ชีวิตของมนุษย์ มิได้สิ้นสุด อยู่เพียงชาติภพปัจจุบันนี้เท่านั้น ยังมีภพชาติหน้าต่อไปอีกหลังจากที่สิ้นชีวิตไปแล้ว เพราะตราบใดที่ ยังเป็นผู้มีกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล วิบากกรรมก็จะพาไปให้เกิดตามกรรมที่ ทำ (อำนาจ สวงกลาง, 2563: 66) ดังพุทธภาษิตที่ว่า “กมมนา วตตติโลโก สัตว์โลกย่อมเป็นไปตาม กรรม” (กระทรวงศึกษาธิการ, กรมการศาสนา) การเกิดในทัศนะทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ไม่ว่าจะเป็น ภพภูมิสุคติ หรือ ทุกคติก็ตามเรียกว่า วัฏฏสงสารที่มีแต่โทษ มีพิษร้ายแรง เหมือนกันหมด (สมบุรณ์ ตาสนธิ และคณะ, 2561: 732) การงดเว้นจากการดื่มน้ำเมา ยินดีในการจำแนกทาน ทำบุญ เตรียมไว้ก่อน บำรุงบิดามารดา สงเคราะห์บุตรภรรยา สงเคราะห์ญาติ ความเคารพ ความอ่อนน้อม ถ่อมตน ความกตัญญู ความเป็นพหูสูตมงคล ฉลาดในหัตถกรรมและศิลปะ มีวินัย กล่าววาจาสุภาสิต การประพฤติธรรม ความไม่ประมาทในธรรม ความเคารพ พังธรรมตามกาล ความอดทน ความเป็น ผู้ว่าง่าย การเห็นสมณะ การสนทนาธรรมตามเป็นการประพฤติปฏิบัติธรรมตามหลักพุทธธรรม สัมปรายิกัตถะประโยชน์ ดังนั้น การทำให้คุณธรรมที่สามารถสร้างสภาวะจิตที่ผ่องใสปราศจากกิเลส ความเศร้าหมอง ย่อมทำให้บรรลุประโยชน์ในภพหน้า คือ สุคติตามปรารถนา (อำนาจ สวงกลาง, 2563: 68) ดังพุทธภาษิตที่ว่า “จิตเต อสง กิณฺณูเร, สุคติ ปาฏิกงขา) เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้วสุคติเป็น อันต้องหวังได้ (ม.ม. 12/92/55)

3. ประมัตถะประโยชน์ ความหมายตามศัพท์โดยพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), (2546) ได้ให้ความหมายว่าประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน คือความมีใจเป็นอิสระ ความมีจิตหลุดพ้นจากการถูกบังคับ บังการชีวิต ด้วยอำนาจ ความอยากได้ อยากมี อยากเป็น จิตจึงมีความปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน อยู่เป็นพื้นฐาน เพราะปราศจากกิเลส (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2524) เป้าหมายของมนุษย์ไม่ได้สิ้นสุดอยู่ที่การได้รับความสุขเพียงแค่อารมณ์สุขเท่านั้นหากแต่โลกุตระสุขต่างหากที่เป็นจุดหมาย และอุดมการณ์อันสูงสุดของมนุษย์จากการฝึกฝน พัฒนาการ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตฺโต, 2550) พระธรรมโฆษาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) กล่าวบรรยายธรรมเรื่องประมัตตศิลป์แห่งการครองชีวิตตามทัศนะชาวพุทธ เมื่อ 5 เมษายน 2523 สรุปความว่า พระพุทธเจ้า ตรัสเรื่องมงคล 38 บทหนึ่งว่า สิบปณฺจ *เอตมฺมงฺคฺลฺมุตฺตมํ* แปลว่า ศิลปะ เป็นมงคลอันอุดมสูงสุด ไม่ใช่ศิลปะหลอกลวง ธรรมในทางพระพุทธศาสนา อาจถือเอาได้ในฐานะเป็นศิลปะ คือความงาม ทางจิตวิญญาณนามธรรม คำว่า ประมัตตศิลป์ จึงแปลว่า ความงาม ความดี ที่มีคุณค่าประโยชน์อย่างยิ่ง ที่ทำให้สามารถมองเห็น ทะลุปรุโปร่ง ถึงพระนิพพาน สามารถดับต้นเหตุแห่งความทุกข์ คือ กิเลสระดับลึกซึ่งเป็นความงามทางจิตวิญญาณ เป็นแบบอย่างของการครองชีวิตที่อยู่เหนือปัญหา เหนือความทุกข์ทั้งปวง

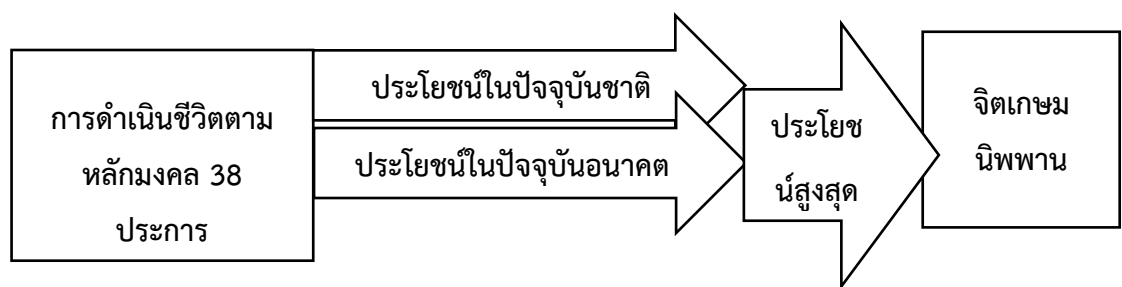
ในทัศนะของผู้ศึกษาวิเคราะห์บทความนี้ ซึ่งเป็นชาวพุทธมีทัศนะเกี่ยวกับเรื่อง ประมัตถะประโยชน์ว่า ควรศึกษาพิจารณาเรื่องหนึ่งประกอบกับหัวข้อนี้คือ กระบวนการที่ทำให้ได้มาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือที่เรียกว่า “พุทธการกรรม” ซึ่งมีองค์วัตรกรรม ประกอบด้วย 3 ประการคือ 1) การสะสมกุศลบารมี 10 ประการ ในอดีตชาติ 2) มีปัญญาบารมี เต็มเปี่ยมในปัจจุบันชาติ 3) มีปฏิจกสมุบาทเป็นอารมณ์ ด้วยเหตุผลว่า เพื่อแก้ปัญหาความสงสัยในความเป็นพระพุทธเจ้า ในปาฏิหาริย์ และการมีปัญญารู้แจ้งในพระนิพพาน เพื่อเป็นหลักการของชาวพุทธในศรัทธาความเชื่อ และแนวทางปฏิบัติไม่อาจผิดพลาดได้ และเพื่อเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตามพระศาสนาแห่งพระพุทธศาสนา ที่จะต้องค้นคว้า เรียนรู้ วิจัย เป็นประโยชน์ต่อวิชาการและเป็นแนวทางปฏิบัติสืบทอดพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องต่อไป (สมบุรณ์ ตาสนธิ, 2564: 335) เป็นการพัฒนาเพิ่มพูนศักยภาพแห่งสติปัญญาของตนเองได้ตามรอยบาทพระพุทธองค์โดยการฝึกสมณะกัมมัญฐานและฝึกวิปัสสนากัมมัญฐาน เพื่อการดับทุกข์ทั้งปวงและเข้าสู่สภาวะนิพพาน สอดคล้องกับการศึกษาปฏิบัติธรรมระดับประมัตถะ ประโยชน์และมงคลสูตร ตั้งแต่ข้อ 31) บำเพ็ญตบะ 32) ประพฤติพรหมจรรย์ 33) เห็น

อริยสัจ 34) ทำพระนิพพานให้แจ้ง 35) จิตไม่หวั่นไหว 36) จิตไม่เศร้าโศก 37) จิตปราศจากกิเลส 38) จิตเกษม (ขุ.สุ. 25/317/376)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าบุคคลในระดับปุถุชนทั่วไปหากรู้จักขวนขวายใฝ่เรียนรู้ ศึกษาเกี่ยวกับหลักพุทธธรรม อย่างมีศิลปศาสตร์ ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท และนำไปประยุกต์เพิ่มพูนพัฒนา ศักยภาพสติปัญญาให้เกิดคุณค่า ความดีงามในชีวิตประจำวัน ย่อมเป็นกำไรชีวิตก่อนจะจากโลกนี้ไป ที่สุดคือ ปลอดภัย สิ้นกิเลส ปราศจากอุปัทวันตราย ไม่มีอุปสรรค รักษาประโยชน์ ดีงาม เจริญ ประเสริฐ พระนิพพาน จิตเกษม ฌฏฐสส โลกธมเมหิ จิตต ยสส น กมปติ แปลว่า จิตของผู้ใดอันโลก ธรรมทั้งหลายกระทบแล้วย่อมไม่หวั่นไหว โอโสภี วิรชั เขมัม เอตมมมงคลมุตตม (ขุ.สุ. 25/ 271/384) แปลว่า ไม่มีโศก ปราศจากอริ มีความเกษม ชั่วนี้เป็นมงคลอันสูงสุด (ขุ.สุ. 25/ 271/563)

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากบทความได้ประโยชน์ทั้ง ๓ ประการและมงคลสูตร 38 ประการจึง เป็นศิลปศาสตร์ที่งดงามทางจิตวิญญาณ และเป็นกระบวนการนำไปสู่การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ของมนุษยชาติด้วยประการฉะนี้

โลกยุคปัจจุบัน มนุษย์กำลังเผชิญกับความทุกข์นานับประการ เป็นวิกฤตการณ์ในการดำรงชีพ อย่างสันติสุขที่แท้จริงของมนุษย์ ด้วยเหตุปัจจัยจากมายาซับซ้อนของกิเลสที่ถูกปรุงแต่งภายใต้อิทธิพล ของความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีอันรวดเร็วที่กำลังครอบงำผู้คนส่วนใหญ่ให้ตกเป็นทาสของความยึด มั่นเห็นแก่ตัวและมิฉฉาทิฐิ ความเขื่องมกาย เรื่องมงคลต่าง ๆ การศึกษาปฏิบัติธรรมตามหลักพุทธ ธรรมมงคลสูตร 38 ประการ บูรณาการกับอรรถะ 3 และเชื่อมโยงกับเนื้อหาสาระในวิชาศิลปศาสตร์ เป็นต้น ก่อให้เกิดประโยชน์ด้านสร้างสรรค์พัฒนาศักยภาพแห่งสติปัญญา สู่การกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่ประกอบด้วยคุณธรรมอันเป็นประโยชน์แก่ชีวิต และสังคม ในการดำเนินชีวิตประจำวันอย่างมี

สัมมาทิฐิ และแก้ปัญหาด้วยหลักธรรมในมงคล 38 เป็นต้น ได้อย่างเป็นสุขราบรื่น สงบ เรียบง่าย อันนำไปสู่การเจริญสติภาวนาในลักษณะ สมถ-วิปัสสนากรรมฐาน สติปัฏฐาน 4 อย่างต่อเนื่อง และประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม แก้ปัจเจกบุคคล ก่อให้เกิดสุขภาพร่างกายและจิตใจที่ดี สงบ ผ่องใส มีสุขภาพกายใจเข้มแข็ง เตรียมพร้อมสู่สภาวะความเปลี่ยนแปลงของชีวิตที่จะเกิดขึ้นตามกฎไตรลักษณ์ ได้อย่างรู้เท่าทัน และสงบสุขในบั้นปลายของชีวิต ตามสาระแห่งอรรถะ 3 คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ในภายภาคหน้าหรือภพชาติต่อไป และประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ทุกคนพึงได้รับ คือ สภาวะดับทุกข์ทั้งปวงแห่งพระนิพพาน

ชาวพุทธที่ใฝ่รู้ใฝ่เรียนขวนขวายศึกษาปฏิบัติธรรมตามมงคลสูตร 38 ประการและอรรถะ 3 เพื่อเป็นขวัญกำลังใจ และสร้างแรงจูงใจสืบทอดพระพุทธศาสนา เถรวาท และพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม แก่เยาวชนไทยได้เป็นกำลังทรัพยากรบุคคลที่สามารถพัฒนาคุณภาพของประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าทั้งด้านวัตถุและคุณธรรมอย่างสมดุลสืบไป

References

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539) *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2550). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2545). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2532). *ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร : คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2541). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสุตพัฒน์นอม, พระมหาดวงรัตน์ ฐิตรัตน์, สมบูรณ์ ตาสนธิ. (2563). *พุทธจักรวาลวิทยา: พระพุทธเจ้าจักรพรรดแห่งจักรวาล*. วารสารพุทธศาสตร์. 11 (10): 280.
- พระไพศาล วิสาโล. (2552). *ศิลปะศาสตร์กับการพัฒนามนุษย์*. ปาฐกถา อุดล วิเชียรเจริญ ในวาระครบรอบ 50 ปี คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พระมหาภักฐวชิร เขมทสสี, พระมหาอำนาจ พลปัญญา และสิริภพ สอนดง. (2559). *มั่งคั่งถกที่ปนิ
ศาสตร์แห่งการดำเนินชีวิต*.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2524). *หลักทั่วไปของพุทธศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร :
ธรรมสภา.

เกษม เพ็ญภินันท์. (2553). *ศิลปศาสตร์จากปัจจุบันย้อนสู่อดีตเพื่ออนาคต*. วารสารศิลปศาสตร์. 10
(1): 1-23.

กระทรวงศึกษาธิการ. กรมศาสนา. (2537). *พุทธศาสนสุภาษิต*, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

สมบุรณ์ ตาสนธิ. (2564). *พุทธการกรรม: กระบวนการเปลี่ยนผ่านเพื่อความเป็นพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้า*. วารสารมหาจุฬาริชาการ. 6 (1): 331-339.

สมบุรณ์ ตาสนธิ, เทพประวิณ จันทรแรง และพูนชัย ปันนียะ, *กระบวนการบรรลุอริยสัจ 4 ของพระ
อริยบุคคล*. (2560). วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. 6 (2): 730-733.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2558). *ปัญหาและความท้าทายของการศึกษา*. วารสารอักษรศาสตร์. 37 (2):
224.

พระมหาสมชาย ฐานวุฒโฒ, 2548, มงคลชีวิต “ฉบับทางก้าวหน้า”. กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การ
พิมพ์.

ไพศาล วิสาโล. *ศิลปะศาสตร์กับการพัฒนามนุษย์*. [ออนไลน์]. แหล่งข้อมูล:
<https://www.visalo.org/article/budSThamma50.html>, 2552 [1 กุมภาพันธ์ 2565].